

dr Dominik Ziarkowski
dominik.ziarkowski@uek.krakow.pl
Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie
Katedra Turystyki

<http://dx.doi.org/10.16926/zdwfsit.17>

Najstarsze polskie przewodniki jako źródła do dziejów turystyki

Streszczenie

Przewodniki turystyczne są jedną z najstarszych form literatury periegetycznej, znaną już w starożytności. W Polsce tradycja ich tworzenia jest wprawdzie znacznie krótsza, niemniej jednak liczy już kilka stuleci, gdyż sięga przełomu XVI i XVII wieku. W XIX stuleciu zaczęły powstawać przewodniki spełniające współczesne kryteria, tzn. zawierające oprócz opisu danego obszaru także informacje praktyczne i propozycje tras zwiedzania. Artykuł ma na celu omówienie genezy polskiej literatury przewodnikowej oraz wskazanie na ogromną rolę przewodników jako źródeł do dziejów turystyki.

Słowa kluczowe: literatura podróżnicza, przewodniki, historia turystyki

Wprowadzenie

Współczesna definicja określa, iż przewodnik to „książka zawierająca informacje o zabytkach, trasach turystycznych, noclegach oraz o historii, geografii itp. danego miasta, regionu, państwa”¹. Publikacje przewodnikowe różnią się pod względem treści i formy. Często stosowanym kryterium podziału przewodników jest zasięg terytorialny. Wyróżnić można przewodniki po świecie, kontynentach, krajach, regionach, miastach lub miejscowościach oraz poszczególnych obiektach i trasach². Niekiedy tworzone są dalsze podziały, uwzględniające na przykład specyfikę danego regionu geograficznego (górskie, mieszane, wyżynne, nizinne) lub konkretnego obiektu (przemysłowe, architektoniczne, muzealne, naturalne)³.

¹ Przewodnik, [w:] B. Dunaj (red.), *Słownik współczesny języka polskiego*, Warszawa 1996, s. 897.

² Zob. R. Schramm, *Kategorie przewodników i zróżnicowanie ich roli*, [w:] *Dorobek wydawniczy w dziedzinie krajoznawstwa. Potrzeby i perspektywy*, Warszawa 1980, s. 119–120.

³ Zob. D. Opaliński, *Przewodniki turystyczne na ziemiach polskich w okresie zaborów. Studium historyczno-źródłoznawcze*, wyd. II, Krosno 2013, s. 69.

Przewodniki turystyczne stanowią jeden z najstarszych gatunków literatury podróżniczej, który znany był już w starożytności. Za prekursora literatury przewodnikowej uznaje się Pauzanasza, który w II wieku n.e. sporządził wyczerpujący opis poszczególnych regionów Grecji, powstały z myślą o podróżujących⁴. Z *Historii naturalnej* Pliniusza wiadomo, że podobne dzieła powstawały w Grecji jeszcze przed Pauzaniem, jednakże nie zachowały się⁵. W okresie średniowiecza i w epoce nowożytnej tworzone opracowania przeznaczone dla pielgrzymów, zawierające opisy świętych miejsc, do których najczęściej się udawano. Dalszy rozwój przewodników związany był z upowszechnieniem się wyjazdów edukacyjnych, określanym mianem *Grand Tour*, które rozwinęły się w XVII i XVIII wieku⁶, a następnie z dynamicznym rozwojem turystyki w XIX stuleciu.

Początki polskiej literatury przewodnikowej przypadają na przełom XVI i XVII wieku. Przewodniki stopniowo zaczęły się wyodrębniać spośród innych form literatury podróżniczej, zwłaszcza relacji z podróży. Jak zauważył Antoni Mączak, często trudno przeprowadzić wyraźną linię podziału pomiędzy tymi dwoma gatunkami⁷. Oprócz tego już w okresie staropolskim istniało kilka innych rodzajów form pisarstwa podróżniczego. Waław Odyniec wyróżnił: diariusze regularne, diariusze nieregularne, pamiętniki, pamiętniki – przewodniki turystyczne, relacje epistolograficzne i poematy podróżnicze⁸. Typowe przewodniki, zawierające oprócz opisu danego obszaru także informacje praktyczne i propozycje zwiedzania, zaczęły powstawać dopiero w XIX wieku. Niniejszy artykuł ma na celu ukazanie genezy kształtowania się polskiej literatury przewodnikowej oraz dowartościowanie przewodników jako ważnych źródeł do dziejów turystyki.

Literatura przewodnikowa w okresie staropolskim

Trudno jednoznacznie wskazać publikację, którą można byłoby uznać za najstarszy polski przewodnik. Jak zostało wyżej wspomniane, problemy następcza fakt, iż niełatwo jest wyodrębnić najstarsze przewodniki spośród innych form

⁴ Zob. Z. Kulczycki, *Historia turystyki*, Warszawa 1982, s. 12.

⁵ Zob. W.M. Freitag, *Guidebook*, [w:] J. Turner (red.), *The Dictionary of Art*, t. 13, London 1996, s. 807.

⁶ Określenie *Grand Tour* pojawiło się po raz pierwszy dopiero w roku 1670, w wydanej wówczas książce Richarda Lasselsa pt. *The Voyage of Italy*, jednakże początki nowożytnych podróży edukacyjnych są znacznie wcześniejsze i sięgają schyłku XV oraz początku XVI wieku. Zob. D. Żołędź, *Podróże edukacyjne Polaków w XVI i XVII w.*, [w:] J. Hellwig, W. Jamrożek, D. Żołędź, *Z prac poznańskich historyków wychowania*, Poznań 1994, s. 31; M. Bratuń, *Narodziny – Rozwój – Zmierzch*, [w:] A. Ročko (red.), *Polski Grand Tour w XVIII i początkach XIX wieku*, Warszawa 2014, s. 21.

⁷ Zob. A. Mączak, *Życie codzienne w podróżach po Europie w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1978, s. 32; tenże, *Odkrywanie Europy. Podróże w czasach renesansu i baroku*, Gdańsk 1998, s. 5–6.

⁸ Zob. W. Odyniec, *Z dziejów polskiej turystyki od XVI wieku do roku 1939*, Gdańsk 1993, s. 8–9. Wyodrębnione przed badaczem „pamiętniki – przewodniki turystyczne” miały obejmować zapewne relacje zawierające wskazówki dla czytelników, dzięki czemu mogły być następnie wykorzystane przez nich w czasie podróży.

literatury podróżniczej, zwłaszcza relacji z podróży. Sytuację dodatkowo komplikuje to, iż takie relacje często wykorzystywano jako przewodniki, czerpiąc z nich informacje o miejscach i zabytkach uprzednio przez kogoś zwiedzonych i opisanych. Wśród wczesnych polskich przykładów tego rodzaju opisów wymienić można *Opisanie Ziemi Świętej* Anzelma Polaka (1507–1508), *Peregryzację do Ziemi Świętej* Jana Goryńskiego (ok. 1560), a także najbardziej znane dzieło o podobnej tematyce – *Peregryzację do Ziemi Świętej i Egiptu* Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła, zwanego „Sierotką” (1582–1584)⁹.

Zbigniew Kulczycki za najstarszy polski przewodnik uznał opis kraju sporządzony przez znanego dziejopisa, późniejszego biskupa warmińskiego Marcina Kromera¹⁰. Rękopis tego dzieła, zatytułowanego *Polonia, sive de situ, populis, moribus, magistratibus te republica Regni Poloniae*, został w 1574 r. ofiarowany obejmującemu tron polski Henrykowi Walezemu. Rok później we Frankfurcie praca została po raz pierwszy wydana drukiem (bez wiedzy autora), zaś pierwsze autoryzowane wydania ukazały się w Kolonii w roku 1577 oraz 1578¹¹. Obszerne opracowanie Kromera należy jednak traktować jako książkę o charakterze geograficzno-historycznym, zapoznającą czytelnika z podstawowymi wiadomościami na temat kraju. Z pewnością nie była ona pisana z myślą o praktycznym wykorzystaniu w czasie podróży.

Do najstarszych przykładów literatury przewodnikowej należą opisy miast – Krakowa i Warszawy. Chronologicznie wcześniejsze jest opracowanie poświęcone kościołom znajdującym się w starszej ze stolic, pochodzące z roku 1603. Zasługuje ono na szczególną uwagę również dlatego, że w jego tytule po raz pierwszy pojawiło się słowo „przewodnik”. Anonimowy *Przewodnik abo kościołów krakowskich krótkie opisanie* trudno jednak uznać za rzeczywisty przewodnik, gdyż nie zawiera praktycznych informacji dotyczących zwiedzania, a jedynie zwięzły opis 46 krakowskich kościołów¹². Książeczka ta ukazała się z okazji Roku Świętego, obchodzonego w Krakowie w 1603 r., i dedykowana była biskupowi krakowskiemu Bernardowi Maciejowskiemu. Niewątpliwie pomysłana została jako pomoc dla odwiedzających miasto pielgrzymów. Zdaniem Michała Rożka, autorem opracowania mógł być znany ówczesnie księgarz i pisarz Jan Januszowski¹³.

⁹ Wymienione, a także inne polskie relacje podróżnicze z XVI wieku zob. R. Pollak (red.), *Antologia pamiętników polskich XVI wieku*, wybór i opracowanie S. Drewniak i M. Kaczmarek, Wrocław 1966.

¹⁰ Z. Kulczycki, *Zarys historii turystyki w Polsce*, wyd. 3, Warszawa 1977, s. 20.

¹¹ R. Marchwiński, *Wstęp*, [w:] M. Kromer, *Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie*, przekład S. Kazikowskiego, wstęp i opracowanie R. Marchwińskiego, Olsztyn 1984, s. XX–XXIII.

¹² J. Duda, *Przewodniki po Krakowie (do 1914 roku)*. *Książki, ich autorzy i wydawcy*, „Rocznik Krakowski” 1996, t. 57, s. 55–56.

¹³ M. Rożek, *Mirabilia Urbis Cracoviae*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 1986, nr 13, s. 51.

Dokładnie czterdzieści lat później ukazał się *Gościńiec abo krótkie opisanie Warszawy* autorstwa Adama Jarzębskiego. Bywa on niekiedy uznawany za pierwszy przewodnik napisany po polsku i dotyczący Polski¹⁴, co jednak jest zupełnie nieuzasadnione zarówno ze względu na formę tego dziełka, jak i fakt wcześniejszego wydania opracowania na temat kościołów krakowskich. Książeczka Jarzębskiego napisana jest wierszem (ośmiozłoskowcem) i stanowi swego rodzaju fikcję literacką – rzekomą opowieść naiwnego „chłopka”, który przybywa do Warszawy i relacjonuje swoje spostrzeżenia. Opis zaczyna się od Pragi (która wówczas nie należała jeszcze do stołecznego miasta), a następnie obejmuje kolejne dzielnice, poczynając od Rynku Starego Miasta oraz Krakowskiego Przedmieścia. Jak zauważył Władysław Tomkiewicz, dzieło Jarzębskiego – mimo słabej formy literackiej – stanowi pierwsze obszerne opisanie Warszawy i może być traktowane jako rodzaj przewodnika po obiektach architektonicznych miasta¹⁵. Rzeczywiście, autor poświęcił dużo uwagi zabytkom architektury, ale mimo to zarówno forma, jak i zawartość treściowa nie pozwalają uznać *Gościńca* za typowy przewodnik turystyczny.

W roku 1647 wydane zostało kolejne opracowanie dotyczące sakralnych zabytków Krakowa, zatytułowane *Stołecznego miasta Krakowa kościoły i klejnoty*. Jego autorstwo przez długi czas budziło kontrowersje, gdyż jeszcze w tym samym roku ukazała się edycja z nazwiskiem Piotra Hiacynta Pruszcza na stronie tytułowej. Autor ten został wymieniony również w kolejnym wydaniu z roku 1650, które nosi trochę inny tytuł (*Klejnoty stołecznego miasta Krakowa*), ale zasadniczo powtarza treść wcześniejszej wersji. Prawdopodobnie jednak autorem *Klejnotów* był ich wydawca, Franciszek Cezary, a Pruszcza zapewne opracował jedynie wzbogaconą wersję drugiego wydania¹⁶. Książka ta cieszyła się dużym powodzeniem o czym świadczą wzbogacone wznovienia, które ukazały się w XVIII i XIX wieku. Kraków został w niej określony jako miasto „najsławniejsze i najprzedniejsze w Królestwie Polskim [...] zbudowane na miejscu pięknem, rozłożystem, w gruntach dobrych, nad Wisłą portową rzeką, przy skałach”¹⁷. Warto dodać, że wspomniany krakowski księgarz Franciszek Cezary jest również autorem najstarszego napisanego po pol-

¹⁴ Zob. Z. Kulczycki, *Zarys historii...*, s. 33; J. Merski, J. P. Piotrowski, *Drogi ewolucji drukowanych przewodników turystycznych po Polsce*, Warszawa 2010, s. 32.

¹⁵ Zob. W. Tomkiewicz, *Słowo wstępne*, [w:] A. Jarzębski, *Gościńiec abo krótkie opisanie Warszawy*, opracował i wstępem opatrzył W. Tomkiewicz, Warszawa 1974, s. 5.

¹⁶ Tezę taką wysunął jeszcze w XIX wieku Karol Estreicher St., a potem zgodziło się z nią większość badaczy zajmujących się krakowskimi przewodnikami oraz osobą Franciszka Cezarego. Zob. np.: *Bibliografia Polska Karola Estreichera*, t. 14, Kraków 1898, s. 135; K. Estreicher, *Emanuela Muraya „Opisanie Krakowa” a literatura o Krakowie i plan kołtątajowski*, „Rocznik Krakowski” 1977, t. 48, s. 60; M. Rożek, *Mirabilia Urbis...*, s. 51; M. Malicki, *Repertuar wydawniczy drukarni Franciszka Cezarego starszego 1616–1651, część 1: Bibliografia druków Franciszka Cezarego starszego 1616–1651*, Kraków 2010, s. 749; D. Ziarkowski, *Zabytki a turystyka. Studium poświęcone historii naukowego i krajoznawczego poznawania Doliny Prądnika*, Kraków 2011, s. 18.

¹⁷ *Klejnoty Stołecznego Miasta Krakowa albo kościoły i co w nich jest widzenia godnego i znacznego*, przez Piotra Hiacynta Pruszcza krótko opisane, Kraków 1861, s. 3.

sku przewodnika po Rzymie, zatytułowanego *Pielgrzym włoski, albo krótkie Rzymu i miast przedniejszych włoskich opisanie*¹⁸. To interesujące dzieło, wydane w Krakowie w roku 1614, stanowi tłumaczenie książeczki znanego architekta, Andrei Palladia, na temat starożytnych zabytków Wiecznego Miasta. Franciszek Cezary zaopatrzył je w erudycyjną przedmowę, a także zestawione na końcu informacje praktyczne, dotyczące tras podróży, noclegów i walut obowiązujących w mijanych krajach. Osoba Cezarego wyraźnie zatem jawi się jako prekursor literatury przewodnikowej w Polsce, choć dotychczas ten rodzaj działalności krakowskiego księgarza nie został doceniony ani nawet wyczerpująco opracowany.

Omówione dotychczas publikacje można uznać za najstarsze przewodniki, jednakże trzeba zrobić przy tym zastrzeżenie, że ich forma, układ i treść znacznie odbiegały od schematu wykształconego w XIX wieku i obowiązującego praktycznie do czasów współczesnych. Brakuje w nich przede wszystkim propozycji zwiedzania, zaś część informacyjna jest bardzo ograniczona albo zupełnie pominięta. Z tego powodu niektórzy badacze nie uznają ich za właściwe przewodniki. Przykładowo Dariusz Opaliński użył ostatnio na ich określenie terminu „quasi-przewodniki”¹⁹.

Jest rzeczą dość intrygującą, że na kolejne polskie publikacje przewodnikowe trzeba było czekać aż do pierwszej połowy XIX wieku. Warto zastanowić się, dlaczego XVIII stulecie nie wydało praktycznie żadnych nowych opracowań tego rodzaju, które stanowiłyby logiczną kontynuację procesu zapoczątkowanego w poprzednim wieku. Można przypuszczać, że najważniejszą przyczyną takiego stanu rzeczy był fakt, iż nasz kraj od drugiej połowy XVII wieku zaczynał wchodzić w niekorzystny okres, spowodowany licznymi wojnami, które spowodowały stagnację gospodarczą, demograficzną i społeczną. W naturalny sposób zahamowaniu uległo podróżowanie i najzwyczajniej nie było zapotrzebowania na publikacje przewodnikowe²⁰. Nawet w Krakowie, uznawanym powszechnie za skarbnicę pamiątek narodowych, ukazała się jedynie kolejna edycja *Klejnotów Stołecznego Miasta Krakowa*, choć należy odnotować, że została ona znacznie rozszerzona w stosunku do poprzednich. Nieznany autor wprowadził m.in. opisy kolejnych 8 kościołów, w tym także zabytków zlokalizowanych w okolicach miasta (Tyniec, Bielany, Mogiła, Staniątka)²¹.

W XVIII wieku nie powstawały wprawdzie nowe przewodniki, ale to nie oznacza, że nie tworzone opisy miast. Modne stały się wówczas pamiętniki, diariusze, a ponadto powstawały opisy sporządzane przez dyplomatów, podróżników

¹⁸ Pełny tekst wraz z komentarzami w przypisach zob. A. Litwornia, *Staropolski przekład Palladia*, [w:] tegoż, *W Rzymie zwyciężonym Rzym niezwytyczony. Spory o Wieczne Miasto (1575–1630)*, „Studia Staropolskie”, Series Nova, t. 3, Warszawa 2003, s. 94–126.

¹⁹ Zob. D. Opaliński, *Przewodniki turystyczne...*, s. 50.

²⁰ Zob. J. Duda, *Przewodniki po Krakowie...*, s. 56; D. Opaliński, *Przewodniki turystyczne...*, s. 52.

²¹ Zob. J. Bieniarzówna, *Wiekowe tradycje miłośnictwa Krakowa*, „Rocznik Krakowski” 1974, t. 45, s. 12–13.

i uczonych. Wszystkie te formy podróżopisarstwa, wzbogacone następnie przez artykuły prasowe oraz teksty zamieszczane w kalendarzach, przyczyniły się do powstania dziewiętnastowiecznych przewodników w pełni ukształtowanej formie²².

Przewodniki dziewiętnastowieczne

XIX stulecie to okres niespotykanego wcześniej rozwoju literatury przewodnikowej. Tworzenie licznych przewodników było odpowiedzią na potrzeby związane z rozwojem turystyki, spowodowanym przede wszystkim powstaniem nowych środków transportu, a zwłaszcza rewolucyjnym wynalazkiem kolei. Bardzo istotną rolę odegrał ponadto ruch krajoznawczy, który pojawił się w różnych krajach europejskich już w dobie oświecenia²³. W Polsce początki krajoznawstwa związane były z działalnością Komisji Edukacji Narodowej oraz osobami Stanisława Staszica i Juliana Ursyna Niemcewicza²⁴. Już u schyłku XVIII wieku wykształcił się pewien kanon krajoznawczy, który należało realizować w czasie podróży po ziemiach polskich²⁵. Później kanon ów był rozbudowywany zwłaszcza o obiekty i miejsca związane z dziejami narodu, które w okresie rozbiorowym otaczano szczególną czcią. Ogromną rolę we wzniecaniu zainteresowania krajem ojczystym odgrywały najstarsze organizacje krajoznawcze – Towarzystwo Tatrzańskie (założone w 1873 r.) oraz Polskie Towarzystwo Krajoznawcze (działające od roku 1906).

W okresie staropolskim literatura przewodnikowa zasadniczo ograniczała się do dużych miast. W XIX stuleciu znacznie zwiększyła się różnorodność tematyczna przewodników. Wprawdzie pod względem liczebności nadal dominowały przewodniki po miastach, ale oprócz tego powstawały też opracowania dotyczące innych miejscowości (zwłaszcza uzdrowiskowych), określonych regionów (w szczególności górskich), a także pojedynczych obiektów (np. zabytków architektury oraz muzeów)²⁶.

²² Zagadnienie to w interesujący sposób prześledził na przykładzie Warszawy Stanisław Cieplowski. Zob. S. Cieplowski, *O rodowodzie warszawskich przewodników turystycznych*, „Almanach Muzealny” 2001, t. 3, s. 203–213. Można przypuszczać, że podobnie wyglądało to w innych dużych miastach, choć problematyka ta nie była dotychczas przedmiotem szczegółowych badań.

²³ Zob. G. Bieńczyk, *Krajoznawstwo i jego związki z turystyką*, Warszawa 2003, s. 16.

²⁴ Zob. Z. Kruczek, A. Kurek, M. Nowacki, *Krajoznawstwo. Teoria i metodyka*, wydanie II uzupełnione, Kraków 2012, s. 31–32.

²⁵ Zob. J. Kamionka-Straszakowa, „Do ziemi naszej”. *Podróże romantyków*, Kraków 1988, s. 23.

²⁶ Według badań Dariusza Opalińskiego w okresie zaborów wydano 256 polskich przewodników, z czego ponad 60% stanowiły bedekery po miejscowościach. Niespełna 1/4 publikacji stanowiły przewodniki regionalne (w tym większość dotyczyła obszarów górskich), zaś ok. 15% przypadło na przewodniki poświęcone konkretnym zabytkom. Zob. D. Opaliński, *Z bedekerem po zaborach. Podróż w dawnych przewodnikach turystycznych*, [w:] E. Ihnatowicz (red.), *Podróż i literatura 1864–1914*, Warszawa 2008, s. 526 przyp. 2 oraz szerzej: tenże, *Przewodniki turystyczne...*, s. 69–86.

Jest natomiast rzeczą dość zaskakującą, że w XIX wieku powstał tylko jeden przewodnik po kraju, podzielonym wówczas przez zaborców. Opracowanie to, autorstwa Józefa Wawrzyńca Krasińskiego, zostało wydane najpierw po francusku w roku 1820, zaś rok później również po polsku pod tytułem *Przewodnik dla podróżujących w Polsce i Rzeczypospolitej Krakowskiej*. Warto podkreślić, że był to chronologicznie pierwszy dziewiętnastowieczny polski przewodnik²⁷. We wstępie autor podkreślił niedostatek opisów kraju, stanowiący lukę, którą chciał wypełnić swoim dziełem. Wbrew tytułowi przewodnik nie dotyczył całego kraju, a jedynie wybranych miast i ich okolic. Sporo miejsca poświęcił Krasiński na opis Krakowa, który zamieszczony został w pierwszej kolejności. O Zamku Królewskim na Wawelu napisał: „Czém u dawnych Rzymian było Kapitolium, a Panteon we Francyi, tem iest ten święty przybytek dla serc Polaków, składem naydroższych i naychlubniejszych pamiątek szczęścia, wielkości i chwały Narodowej”²⁸. Następnie opisana została trasa do Warszawy oraz samo miasto, w dalszej kolejności zaś m.in. Kalisz, Częstochowa, Lublin i Zamość. Warto podkreślić, że w omawianym przewodniku znalazło się dużo informacji praktycznych (m.in. adresy domów zajezdnych, oberż i kawiarni, jak również instytucji użyteczności publicznej), a także propozycje wycieczek, np. po okolicach największych miast.

Jeżeli chodzi o przewodniki po miastach to największa ich liczba dotyczyła Krakowa, któremu do wybuchu I wojny światowej poświęcono blisko pięćdziesiąt pozycji. W XIX wieku najważniejszym autorem przewodników po Krakowie był Ambroży Grabowski – księgarz, miłośnik zabytków i badacz-amator, który w roku 1822 wydał *Historyczny opis miasta Krakowa i jego okolic*. Publikacja ta cieszyła się ogromnym powodzeniem wśród krakowian i turystów, dlatego też była kilkakrotnie wznawiana w ciągu XIX stulecia, a nawet na początku XX wieku²⁹. W kolejnych rozdziałach czytelnik znajduje informacje na temat historii miasta, a także m.in. opis Akademii Krakowskiej, Zamku Królewskiego na Wawelu, ogromnej liczby kościołów oraz pałacu biskupiego. Prace Grabowskiego stanowiły wzorzec dla innych publikacji tego typu. Wśród najważniejszych należy wymienić obszerne opracowania Józefa Mączyńskiego (*Pamiętka z Krakowa* z 1845 oraz *Kraków dawny i dzisiejszy z przeglądem jego okolic* z 1854), Władysława Łuszczkiewicza (*Przewodnik po Krakowie i jego okolicach* z 1875), Aleksandra Napierkowskiego (*Przewodnik po Krakowie i okolicach*, 1883), Józefa Rostafińskiego (*Przewodnik po Krakowie i okolicy*, 1891) oraz Walerego Eljasza Radzikowskiego (*Kraków dawny i dzisiejszy*, pierwsze wydanie z 1902 r.)³⁰.

²⁷ Zob. D. Opaliński, *Polskie dziewiętnastowieczne przewodniki turystyczne – próba definicji*, [w:] J. Hoff (red.), *Z przeszłości Europy Środkowowschodniej*, Rzeszów 2002, s. 115, przyp. 16.

²⁸ Zob. J.W. Krasiński, *Przewodnik dla podróżujących w Polsce i Rzeczypospolitej Krakowskiej*, Warszawa 1821, s. 3.

²⁹ Następne wydania wychodziły pod innym tytułem: *Kraków i jego okolice*. Ostatnie ukazało się w 1905 roku.

³⁰ J. Ziarkowska, D. Ziarkowski, *Status quo czy panta rhei? Atrakcje turystyczne Krakowa od końca XVIII wieku do czasów współczesnych*, „Turystyka Kulturowa” 2015, nr 7, s. 37.

Drugim dominującym pod względem liczby przewodników ośrodkiem była oczywiście Warszawa, której w ciągu XIX oraz początku XX wieku poświęcono 25 tego rodzaju publikacji³¹. Za najstarszy uznaje się *Przewodnik po Warszawie* Jana Glücksberga z 1826 r. (potem wielokrotnie wznawiany), choć opracowanie to ma raczej charakter informatora dla przyjezdnych. W tym samym roku w ramach „Nowego Kalendarza Politycznego” ukazał się dokładny i obszerny *Opis historyczno-statystyczny stołecznego miasta Warszawy* autorstwa Łukasza Gołębiowskiego, rok później wydany w formie odrębnej książki³². Z dzieła tego wiele informacji zaczerpnął później Franciszek Maria Sobieszczański, publikując w 1857 r. swój *Przewodnik po Warszawie*. Jego opracowanie, choć niezbyt obszerne, cechuje się przemyślaną strukturą oraz bardzo kompletnym charakterem. Autor w pierwszej kolejności przedstawił ogólne informacje o Warszawie, potem zaś mnóstwo użytecznych wiadomości na temat formalności paszportowych, hoteli, kawiarni, restauracji i punktów handlowych, a także ważniejszych urzędów. W kolejnych rozdziałach wykorzystał swoje znanstwo w zakresie zabytków sztuki³³, opisując kościoły, pomniki i inne dawne budowle, a także okolice miasta. Potrafił przy tym w syntetycznej formie połączyć przekaz merytoryczny z informacjami praktycznymi, pisząc np. o kościele św. Marcina, iż „[...] odprawia się [w nim] co dzień o godz. 12 w południe Msza Święta, fundowana umyślnie dla pobożnych, niemogących bywać wcześniej na nabożeństwie”³⁴. Szczególnie dużo przewodników po Warszawie ukazało się w ostatniej dekadzie XIX wieku oraz na początku ubiegłego stulecia³⁵.

Pozostałe polskie miasta znacznie rzadziej stawały się przedmiotem przewodników. Z badań Dariusza Opalińskiego wynika, że pod względem liczby przewodników wydanych do 1914 r. na kolejnych miejscach – po Krakowie i Warszawie – uplasowały się Lwów (11 pozycji), Wilno (8) i Poznań (6)³⁶. Warto jednak nadmienić, że niektóre miasta uzyskały swoje opracowania przewodnikowe stosunkowo wcześnie, bo już w pierwszej połowie XIX wieku. Za przykład może posłużyć *Obraz miasta Lublina* Seweryna Zenona Sierpińskiego z 1839 roku, którego drugie, obszerniejsze wydanie ukazało się cztery lata później pod tytułem *Historyczny obraz miasta Lublina*³⁷.

³¹ D. Opaliński, *Przewodniki turystyczne...*, s. 73.

³² S. Ciepłowski, *O rodowodzie...*, s. 206–208.

³³ Franciszek Maria Sobieszczański był jednym z prekursorów w zakresie badania zabytków sztuki w Polsce, autorem pierwszej syntezy historyczno-artystycznej, opublikowanej w dwóch tomach pod tytułem *Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawniej Polsce w latach 1847 i 1849*.

³⁴ F.M. Sobieszczański, *Przewodnik po Warszawie z planem miasta ozdobionym 10cią rycinami na stali*, Warszawa 1857, s. 10.

³⁵ Na ich temat zob. A. Sołtan, *Prawobrzeżna Warszawa w przewodnikach po mieście (XIX–XX w.)*, „Kronika Warszawy” 1998, nr 1–4, s. 15–41.

³⁶ Zob. D. Opaliński, *Przewodniki turystyczne...*, s. 73.

³⁷ M. Wyszowski, *Przewodniki po Lublinie i ich autorzy w XIX i XX wieku*, [w:] A. Krawczyk, E. Józefowicz-Wisińska (red.), *Lublin a książka*, Lublin 2004, s. 486.

Osobną kategorią przewodników, która wykształciła się w XIX wieku, były przewodniki po uzdrowiskach i miejscowościach kurortowych. Było to związane z rozwojem uzdrowisk, którego początki datują się już na schyłek XVIII wieku, a znaczny rozwój nastąpił od początku 2. połowy XIX stulecia. Najwięcej przewodników poświęcono Szczawnicy, Zakopanemu oraz Krynicy. W najstarszych opracowaniach – jak np. w *Przewodniku do zdrojów lekarskich w Szczawnicy* Onufrego Trembeckiego z 1861 r. – skupiano się na duchowym przeżywaniu kuracji oraz kontemplacji krajobrazu w trakcie wycieczek po okolicy, ograniczając informacje związane z przygotowaniem się do pobytu w zdrojowisku³⁸. W przewodnikach z lat 70. i 80. XIX wieku zaczęto zamieszczać znacznie więcej informacji na temat bagażu turystów i norm obyczajowych obowiązujących w podróży. Szczególną wagę przykładano do porad dotyczących odzieży i obuwia, sugerując kierowanie się w doborze garderoby wygodą i kwestiami zdrowotnymi, a nie modą³⁹. W opisach miejscowości uzdrowiskowych dominowały z reguły informacje na temat walorów, obiektów i urzędzeń leczniczych, ale często zamieszczano też informacje krajoznawcze, przydatne podczas odbywania wycieczek po okolicy.

W omawianym okresie powstało także dużo przewodników po poszczególnych regionach – ogółem 60 pozycji. Najwięcej, bo blisko 3/4 wymienionej liczby, dotyczyło Galicji, zwłaszcza zaś obszarów górskich. Ziemiom zaboru pruskiego poświęcono jedynie 6 pozycji, a na zabór rosyjski przypadło 8 tego typu opracowań przewodnikowych⁴⁰. Jeżeli chodzi o góry, to największe zainteresowanie autorów przewodników wzbudzały oczywiście Tatry. Najwcześniejszym wyrazem tego zainteresowania był *Przewodnik w wycieczkach na Babią Górę, do Tatr i Pienin* autorstwa ks. Eugeniusza Janoty z 1860 r. W kolejnych dekadach literaturę przewodnikową dotyczącą Tatr zdominował Walery Eljasz Radzikowski. Pierwsza jego publikacja, pt. *Ilustrowany przewodnik do Tatr, Pienin i Szczawnic*, ukazała się w roku 1870. Tekst książeczki wzbogacony został 22 ilustracjami oraz panoramą Tatr. Potem ukazało się jeszcze pięć wydań (ostatnie w roku 1900) bardzo popularnego wśród turystów przewodnika. Każda kolejna edycja była obszerniejsza, przynosiła zaktualizowane informacje, a także coraz więcej ilustracji. W redakcji ostatnich dwóch wydań pomagał Waleremu syn Stanisław⁴¹. Owe opracowania zapewniły Waleremu Eljaszowi stałe miejsce w dziejach polskiej turystyki, a nawet miano „twórcy polskiej literatury przewodnikowej”⁴². Przewodniki górskie miały oczywiście swoją specyfikę. Sporo miejsca poświęcano w nich przygotowaniu do

³⁸ D. Opaliński, *Z bedekerem...*, s. 530–531.

³⁹ Tenże, *Przewodniki turystyczne...*, s. 227–228.

⁴⁰ Tamże, s. 77.

⁴¹ J. Ziarkowska, D. Ziarkowski, „Obrazy czarujące, od których oczów trudno oderwać...”. Uwagi o sposobach przedstawiania Tatr w twórczości Walerego Eljasza, [w:] P. Cybula, M. Czyż, S. Owsianowska (red.), *Góry – Człowiek – Turystyka. Księga jubileuszowa dedykowana prof. dr. hab. Andrzejowi Matuszykowi w 75. rocznicę urodzin*, Kraków 2011, s. 236.

⁴² Z. Kulczycki, *Zarys historii...*, s. 34.

wędrówki, w tym zwłaszcza kwestii ekwipunku (szczególnie prowiantu). Dużo pisano o szczytach, stanowiących najważniejsze cele turystów oraz o sposobach ich zdobywania. Oprócz tego akcentowano krajoznawcze, estetyczne i terapeutyczne wartości gór⁴³.

Na koniec warto wspomnieć o mniej licznej grupie bedekerów, które koncentrowały się na wybranych obiektach. Wśród nich najwięcej dotyczyło zabytków architektury, zwłaszcza sakralnej. Najliczniej opracowana została Jasna Góra, której poświęcono w XIX i na początku XX wieku pięć przewodników (najstarszy *Przewodnik dla zwiedzających Częstochowę* Hipolita Skimborowicza ukazał się w Warszawie w 1840 r.). Trzy przewodniki poświęcono katedrze krakowskiej na Wawelu (jeden Lucjana Rydla i dwa anonimowe), dwa katedrze poznańskiej, a pojedyncze opracowania napisano m.in. o opactwach w Sulejowie i Tyńcu. Znacznie rzadziej tematem przewodników stawały się zabytki architektury świeckiej, spośród których tego rodzaju opracowań doczekał się jedynie Zamek Królewski na Wawelu (trzy prace Klemensa Bąkowskiego) oraz pałac w Wilanowie (dwie pozycje Wiktora Czajowskiego)⁴⁴. Najstarszym przewodnikiem muzealnym jest opracowanie Izabeli Czartoryskiej na temat Domu Gotyckiego w Puławach z 1828 r.⁴⁵ Kolejnym był przewodnik po skarbcu katedry na Wawelu autorstwa ks. Ignacego Polkowskiego, wydany jednak znacznie później – w roku 1881⁴⁶. Kolejne podobne opracowania pojawiły się dopiero na początku XX wieku. Warto też wspomnieć o kilku przewodnikach poświęconych kopalni soli w Wieliczce, tym bardziej że były to jedyne w interesującym nas okresie bedekery poświęcone zabytkom przemysłowym⁴⁷. Najstarszy z nich ukazał się w Krakowie w roku 1860 pt. *Przewodnik dla zwiedzających żupy solne w Wieliczce*, zaś już 8 lat później wydany został *Przewodnik dla zwiedzających kopalnie Wieliczki* Jana Kantego Turskiego⁴⁸.

Ogólnie zatem warto podkreślić, że w XIX stuleciu nastąpił niebywały rozwój polskiej literatury przewodnikowej, którego nie powstrzymał nawet dotkliwy brak państwowości. Wówczas wykrystalizowało się kilka rodzajów przewodników, a także wypracowano konkretne schematy dotyczące ich budowy i zawartości treściowej, które zostały następnie przejęte przez późniejsze bedekery i w dużej mierze pozostają aktualne również w czasach współczesnych.

⁴³ D. Opaliński, *Z bedekerem...*, s. 533–536.

⁴⁴ Tenże D. Opaliński, *Przewodniki turystyczne...*, s. 83.

⁴⁵ E. [Izabela] Czartoryska, *Poczet pamiątek zachowanych w Domu Gotyckim w Puławach*, Warszawa 1828.

⁴⁶ I. Polkowski, *Przewodnik dla zwiedzających skarbiec katedralny na Wawelu*, Kraków 1881. W kolejnych kilku latach praca ta była jeszcze trzykrotnie wznawiana.

⁴⁷ D. Opaliński, *Przewodniki turystyczne...*, s. 85.

⁴⁸ Jak zauważyła Iwona Pawłowska, nawet przewodniki dotyczące miasta Wieliczki niemal w całości poświęcone były kopalni. Zob. na ten temat: I. Pawłowska, *Przewodniki turystyczne o Wieliczce*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce” 2003, t. 23, s. 179–193.

Znaczenie przewodników jako źródeł do dziejów turystyki

Dawne przewodniki turystyczne bez wątpienia są bardzo cennymi źródłami do dziejów turystyki w Polsce. Mimo to w badaniach naukowych owo znaczenie publikacji przewodnikowych nie jest doceniane, gdyż rzadko są one przedmiotem dogłębnych studiów. Autorzy ogólnych opracowań na temat historii turystyki w Polsce ograniczają się do wymieniania najważniejszych tytułów i autorów przewodników. W bardziej szczegółowych pracach uwaga badaczy koncentruje się na podstawowych ustaleniach faktograficznych, dotyczących autorów, wydawców, kolejnych edycji, układu treściowego bedekerów itp. Wyraźnie daje się zauważyć brak pogłębionej analizy treści przewodników, a także ich konfrontacji z innymi źródłami historycznymi, dotyczącymi tych samych lub pokrewnych zagadnień. Takie podejście zaproponował w swojej obszernej syntezie Dariusz Opaliński⁴⁹, lecz warto byłoby podjąć podobne wysiłki także w odniesieniu do ograniczonej typologicznie lub obszarowo grupy przewodników, co pozwoliłoby wydobyć z nich więcej istotnych dla historii turystyki informacji.

W przypadku najstarszych publikacji, powstałych w okresie staropolskim, przeważają informacje historyczne i opisowe, odnoszące się przede wszystkim do zabytkowych dzielnic i obiektów miast. Analiza tych przekazów pozwala ustalić, co uznawano wówczas za szczególnie ważne i godne zobaczenia oraz jak postrzegano miejsca i obiekty, pełniące wówczas rolę atrakcji turystycznych. Przewodniki powstające od XIX wieku są często dodatkowo skarbnicą informacji na temat infrastruktury turystycznej, w tym zwłaszcza bazy noclegowej i gastronomicznej. Można z nich dowiedzieć się np. które hotele, domy gościnne, restauracje i kawiarnie były szczególnie rekomendowane, jakie ceny obowiązywały za świadczone przez te podmioty usługi itp. Bedekery umożliwiają ponadto rekonstrukcję przebiegu szlaków turystycznych, informują, jak odbywała się podróż, w co zaopatrywali się ówcześni turyści udający się do miejscowości uzdrowiskowych, a także jak wyglądało przygotowanie do wypraw górskich.

Wartość przewodników jako źródeł historycznych podnosi fakt, że często opisywano w nich obiekty i urządzenia, które nie zachowały się do czasów współczesnych (albo zostały później znacznie przekształcone). Przykładowo można wymienić przewodnik Zdzisława Mierzyńskiego z 1895 roku dotyczący Ojcowa, który w tym czasie był modnym uzdrowiskiem. Autor opisał m.in. bardzo szczegółowo duży budynek zakładu hydropatycznego „Goplana” (który nie zachował się do czasów współczesnych, gdyż został rozebrany pod koniec lat 30. XX wieku). Zgodnie z tekstem Mierzyńskiego w budynku znajdowało się ponad 60 pokoi, które rozmieszczone były na piętrach, podczas gdy na parterze zlokalizowany był właściwy zakład kąpielowy oraz rozmaite pomieszczenia i urządzenia pomocnicze. W przewodniku znajdziemy także informacje na temat rodzajów kąpeli,

⁴⁹ D. Opaliński, *Przewodniki turystyczne...*

jakimi poddawano kuracjuszy: „[...] prócz właściwej hydroterapii z użyciem czystej wody źródlanej, w wannach zakładu kąpielowego Goplana mogą być stosowane wszelkie kąpiele mineralne, solne, ługowe, szlamowe, borowinowe, igliwiowe i ziołowe, odpowiednio do przepisu lekarza”⁵⁰. Wydaje się, że przy rekonstrukcji dziejów polskich uzdrowisk przewodniki mogłyby być niezwykle przydatne.

Za bardzo ciekawą perspektywę badawczą należy uznać podjęcie prób ustalenia relacji pomiędzy tworzeniem przewodników a atrakcyjnością turystyczną danych regionów, miast czy obiektów. Wydaje się, że relacje te były bardzo silne i obustronne zarazem. Wymowny jest fakt, że w okresie staropolskim oraz w XIX wieku zdecydowanie najczęściej opisywanymi polskimi miastami były Kraków i Warszawa, a wśród przewodników górskich dominują te dotyczące Tatr. To, co uznawano za najbardziej wartościowe pod względem historycznym, naukowym czy estetycznym, było częściej opisywane w bedekerach, gdyż istniało realne zapotrzebowanie na przewodniki po określonych obszarach, miastach czy atrakcjach. Jednocześnie jednak przewodniki miały ogromną moc kreowania atrakcyjności turystycznej, czego przykładem może być przewodnik po Tatrach Walerego Eljasza, który zapoczątkował turystyczną karierę Zakopanego. Wkrótce po ukazaniu się tej publikacji wszystkie miejsca noclegowe w Zakopanem zostały zajęte⁵¹. Przewodzenie tego rodzaju badań musi mieć oczywiście charakter interdyscyplinarny i uwzględniać – obok przewodników – także inne źródła historyczne dotyczące rozwoju turystyki, w tym zwłaszcza prasę krajoznawczo-turystyczną.

Zakończenie

Polska literatura przewodnikowa ma bogate tradycje, sięgające przełomu XVI i XVII wieku. Najstarsze przewodniki dotyczyły Krakowa oraz Warszawy i wykształciły się z innych form pisarstwa podróżniczego, takich jak relacje i pamiętniki z podróży. W XIX stuleciu wraz z rozwojem turystyki zaczęły powstawać nowoczesne przewodniki, zaopatrzone w dużą ilość informacji praktycznych, dotyczących m.in. transportu, zakwaterowania, wyżywienia, szlaków i tras turystycznych. Doszło wówczas do dużego zróżnicowania typologicznego bedekerów. Oprócz przewodników miejskich pojawiły się też pozycje poświęcone większym obszarom (regionom), miejscowościom uzdrowiskowym, górcom, a nawet pojedynczym obiektom. Publikacje przewodnikowe były dla ówczesnych turystów najważniejszym źródłem informacji, a także praktycznych wskazówek, które mogły być wy-

⁵⁰ Z. Mierzyński, *Ojców. Uzdrowisko klimatyczne leśno-górskie*, Kraków 1895, s. 16. Szerzej na temat przewodników po Ojcowie zob. D. Ziarkowski, *Przekaz treści historyczno-artystycznych w przewodnikach po Dolinie Prądnika do 1939 roku*, [w:] P. Krasny, D. Ziarkowski (red.), *Sztuka i podróżowanie. Studia teoretyczne i historyczno-artystyczne*, Kraków 2009, s. 159–178; tenże, *Zabytki a turystyka...*, s. 212–221.

⁵¹ Z. Kulczycki, *Zarys historii...*, s. 33.

korzystane w podróży. Z tego względu przewodniki turystyczne stanowią bardzo ważne źródła do dziejów turystyki w Polsce, które nie zostały jak dotąd należycie wykorzystane. Szczegółowa analiza treści przewodników bez wątpienia mogłaby przyczynić się do wielu nowych ustaleń na temat historii podróżowania i turystyki.

Bibliografia

- Bibliografia Polska Karola Estreichera*, t. 14, Kraków 1898.
- Bieniarzówna J., *Wiekowe tradycje miłośnictwa Krakowa*, „Rocznik Krakowski” 1974, t. 45.
- Bieńczyk G., *Krajoznawstwo i jego związki z turystyką*, Warszawa 2003.
- Bratuń M., *Narodziny – Rozwój – Zmierzch*, [w:] A. Ročko (red.), *Polski Grand Tour w XVIII i początkach XIX wieku*, Warszawa 2014.
- Cieplowski S., *O rodowodzie warszawskich przewodników turystycznych*, „Almanach Muzealny” 2001, t. 3.
- Czartoryska E. [Izabela], *Poczet pamiątek zachowanych w Domu Gotyckim w Puławach*, Warszawa 1828.
- Duda J., *Przewodniki po Krakowie (do 1914 roku). Książki, ich autorzy i wydawcy*, „Rocznik Krakowski” 1996, t. 57.
- Estreicher K., *Emanuela Murraya „Opisanie Krakowa” a literatura o Krakowie i plan kołłątajowski*, „Rocznik Krakowski” 1977, t. 48.
- Freitag W. M., *Guidebook*, [w:] J. Turner (red.), *The Dictionary of Art*, t. 13, London 1996.
- Kamionka-Straszakowa J., *„Do ziemi naszej”. Podróże romantyków*, Kraków 1988.
- Klejnoty Stołecznego Miasta Krakowa albo kościoły i co w nich jest widzenia godnego i znacznego*, przez Piotra Hiacynta Pruszcza krótko opisane, Kraków 1861.
- Kraśniński J.W., *Przewodnik dla podróżujących w Polsce i Rzeczypospolitej Krakowskiej*, Warszawa 1821.
- Kruczek Z., Kurek A., Nowacki M., *Krajoznawstwo. Teoria i metodyka*, wydanie II uzupełnione, Kraków 2012.
- Kulczycki Z., *Historia turystyki*, Warszawa 1982.
- Kulczycki Z., *Zarys historii turystyki w Polsce*, wyd. 3, Warszawa 1977.
- Litwornia A., *Staropolski przekład Palladia*, [w:] tegoż, *W Rzymie zwyciężonym Rzym niezwyciężony. Spory o Wieczne Miasto (1575–1630)*, „Studia Staropolskie”, Series Nova, t. 3, Warszawa 2003.
- Malicki M., *Repertuar wydawniczy drukarni Franciszka Cezarego starszego 1616–1651, część 1: Bibliografia druków Franciszka Cezarego starszego 1616–1651*, Kraków 2010.
- Marchwiński R., *Wstęp*, [w:] M. Kromer, *Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie*, przekład S. Kazikowskiego, wstęp i opracowanie R. Marchwińskiego, Olsztyn 1984.
- Mączak A., *Odkrywanie Europy. Podróże w czasach renesansu i baroku*, Gdańsk 1998.
- Mączak A., *Życie codzienne w podróżach po Europie w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1978.
- Merski J., Piotrowski J.P., *Drogi ewolucji drukowanych przewodników turystycznych po Polsce*, Warszawa 2010.
- Mierzyński Z., *Ojców. Uzdrowisko klimatyczne leśno-górskie*, Kraków 1895.
- Odyniec W., *Z dziejów polskiej turystyki od XVI wieku do roku 1939*, Gdańsk 1993.

- Opaliński D., *Polskie dziewiętnastowieczne przewodniki turystyczne – próba definicji*, [w:] J. Hoff (red.), *Z przeszłości Europy Środkowowschodniej*, Rzeszów 2002.
- Opaliński D., *Przewodniki turystyczne na ziemiach polskich w okresie zaborów. Studium historyczno-źródłoznawcze*, wyd. II, Krosno 2013.
- Opaliński D., *Z bedekerem po zaborach. Podróż w dawnych przewodnikach turystycznych*, [w:] E. Ihnatowicz (red.), *Podróż i literatura 1864–1914*, Warszawa 2008.
- Pawłowska I., *Przewodniki turystyczne o Wieliczce*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce” 2003, t. 23.
- Polkowski I., *Przewodnik dla zwiedzających skarbiec katedralny na Wawelu*, Kraków 1881.
- Pollak R. (red.), *Antologia pamiętników polskich XVI wieku*, wybór i opracowanie S. Drewniak i M. Kaczmarek, Wrocław 1966.
- Przewodnik*, [w:] B. Dunaj (red.), *Słownik współczesny języka polskiego*, Warszawa 1996.
- Rożek M., *Mirabilia Urbis Cracoviae*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 1986, nr 13.
- Schramm R., *Kategorie przewodników i zróżnicowanie ich roli*, [w:] *Dorobek wydawniczy w dziedzinie krajoznawstwa. Potrzeby i perspektywy*, Warszawa 1980.
- Sobieszczański F.M., *Przewodnik po Warszawie z planem miasta ozdobionym 10cią rycinami na stali*, Warszawa 1857.
- Sołtan A., *Prawobrzeżna Warszawa w przewodnikach po mieście (XIX–XX w.)*, „Kronika Warszawy” 1998, nr 1–4.
- Tomkiewicz W., *Słowo wstępne*, [w:] Jarzębski A., *Gościniec albo krótkie opisanie Warszawy*, opracował i wstępem opatrzył W. Tomkiewicz, Warszawa 1974.
- Wyszkowski M., *Przewodniki po Lublinie i ich autorzy w XIX i XX wieku*, [w:] A. Krawczyk i E. Józefowicz-Wisińska (red.), *Lublin a książka*, Lublin 2004.
- Ziarkowska J., Ziarkowski D., „*Obrazy czarujące, od których oczów trudno oderwać...*”. *Uwagi o sposobach przedstawiania Tatr w twórczości Walerego Eljasza*, [w:] P. Cybula, M. Czyż i S. Owsianowska (red.), *Góry – Człowiek – Turystyka. Księga jubileuszowa dedykowana prof. dr. hab. Andrzejowi Matuszykowi w 75. rocznicę urodzin*, Kraków 2011.
- Ziarkowska J., Ziarkowski D., *Status quo czy panta rhei? Atrakcje turystyczne Krakowa od końca XVIII wieku do czasów współczesnych*, „Turystyka Kulturowa” 2015, nr 7.
- Ziarkowski D., *Przekaz treści historyczno-artystycznych w przewodnikach po Dolinie Prądnika do 1939 roku*, [w:] P. Krasny i D. Ziarkowski (red.), *Sztuka i podróżowanie. Studia teoretyczne i historyczno-artystyczne*, Kraków 2009.
- Ziarkowski D., *Zabytki a turystyka. Studium poświęcone historii naukowego i krajoznawczego poznawania Doliny Prądnika*, Kraków 2011.
- Żołądź D., *Podróże edukacyjne Polaków w XVI i XVII w.*, [w:] J. Hellwig, W. Jamrozek, D. Żołądź, *Z prac poznańskich historyków wychowania*, Poznań 1994.

Abstract

The oldest Polish guidebooks as a historical source regarding tourism

Tourist guidebooks are one of the oldest forms of *literatura periegetica* already known in antiquity. Although, in Poland the tradition of writing them is much shorter, it dates back as far as to the turn of 16th and 17th centuries. The 19th century was the beginning of new guidebooks created according to modern criteria, i.e. not only did they include description of a given place, but also some practical information and suggested sightseeing routes. The purpose of this article is to discuss the roots of Polish guidebook literature and to point out the significance of guidebooks as a historical source regarding tourism.

Keywords: travel literature, guidebooks, history of tourism